

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı Xəlil Rza Ulutürkün tərcümələrində

Istiqlal şairi Xəlil Rza Ulutürk XX əsr Azərbaycan poeziyası və bədii tərcümə məktəbinin görkəmli nümayəndəsidir. O, tərcüməçilik fəaliyyətinə 1955-ci ildən başlayıb və bu sənəti ömrünün sonunadək davam etdirib.

Xəlil Rza azadlıq, istiqlal, millilik, vətənpərvərlik, humanizm məsələləri ilə bağlı əsərləri dilimizə çevirməyə səy göstərmiş ki, bu da onun azadlıq və bəşərlik ruhundan irəli gəlmişdir. Şair tərcümə etdiyi əsərlərdə zəngin mental təfəkkürünü diqqətdə saxlayıb.

Xəlil Rzanın tərcüməçilik fəaliyyəti onun bədii yaradıcılığından ayrılmaz olub. O, türk poeziyasından - Əhməd Ər, Yəhya Kəmal Bəyatlı, Arif Nihat Asya, Fəruq Nəfiz Çamlıbel, Məhməd Akif Ərsoy və başqaları, özbək poeziyasından - Yusif Xas Hacib, Səkkaki, Əlişir Nəvai, Rudəki, Babarəhim Məşrəb, Həməzə Həkimzadə Niyazi, Colpan, Osman Nasir, Qafur Qulam, Aybək, Həmid Alımcın, Zülfiyyə, Mir Möhsün, Həmid Qulam, Əsəd Muxtar, Şükrulla Cüməniyaz Cabarlı, Erkin Vahid, Abdulla Arif, Yusif Şahmənsur, Həlimə Xudayberdi, Gülcəhrə Cürayeva, Abdulla Şir, Rəzzaq Əbdürrəşid, Feyzi Şahismayıl, Nadirə Abdullaqızı, Rəhim Bəyniyaz, Xıdır Murad, Məqsud Şeyxzadə, Cəmal Kəmal, Tahir Qəhhar, Dilək Cürə, qazax poeziyasından - Əbdülkərim Əhməd, Oljas Süleyman, qırğız poeziyasından - Ramiz Riskul, Krım türkləri poeziyasından - Aşiq Ömər, Bəkir Çobanzadə, tatar poeziyasından - Qabdulla Tukay, Musa Cəlil, Həsən Tufan, habelə yunan, macar, bolqar, çex, alman, fransız, ingilis,

italyan, əfqan, hind, yapon, zair və başqa xalqların poeziyasından dilimizə seçmə "çevirmələr" edib. Xəlil Rza Ulutürk beşəri bədii fikrinin görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini dilimizə yüksək bədii keyfiyyətlə çevirib. Poetik tərcümələrində bu tələbə əməl edən tərcüməçi onun elminə nəzəri əsaslarını "Bədii sözün tanrısı", "Bədii tərcümə milli mədəniyyətin ayrılmaz hissəsi kimi", "Bədii tərcümədə kəşf olmalıdır", "Tərcümə və bədii dil", "Poetik tərcümədə şairliyin elmi-filoloji əməyə arxalanması zərurəti", "Moabit dəftəri"nin tərcüməsinə dair", "Mayakovski və çağdaş Azərbaycan poeziyasının aktual problemləri", "Ukrayna poeziyası və bədii tərcümənin aktual problemləri", "Rusiyada kimin günü xoş keçir" epopeyası və onun tərcüməsinə dair", "Tərcümənin bədiiiliyi uğrunda" adlı məqalələrində göstərmişdir. Tərcüməçi görə, hər bir bədii əsər hansı ölkədə meydana çıxırsa, həmin ölkənin milli mədəniyyətinin üzvi hissəsinə çevrilir. Bədii tərcümə peşə yox, yaradıcı, poetik əməkdir. Tərcüməçilikdə sənətkarlıq vacib keyfiyyətdir. Tərcüməçi hər iki dili

mükəmməl bilməli, çevirdiyi sənətkarın bütün yaradıcılığını, onun üslubunu dərinləndirib öyrənməli, mənsub olduğu xalqın mədəniyyətini, sosial-siyasi və ədəbi mühitini yaxından tanımalıdır. Sənətkara görə tərcümədə bədii kəşf olmalıdır.

Xəlil Rza hesab edib ki, poetik tərcümədə vəzni saxlamaq vacib şərtədir. Vəzn sadəcə ölçü deyil, orijinalın bədii formasını təyin edən, xalqın bədii təfəkkür səviyyəsini göstərən daha geniş anlayışdır. Xəlil Rza üçün türk, özbək və Azərbaycan qövmələrinin mədəni-poetik səviyyəsi bir-birinə uyğun olduğundan o, tərcümə zamanı vəzni kifayət qədər diqqətdə saxlayıb.

Şair göstərmiş ki, mütərcimlik yalnız inkişaf deyil, o, bəzən alim kimi araşdırma aparmaq, lüğətlər axtarmaq, müəyyən mətləblərin çalarlarını, onların əsl mənasını tapmaq kimi gərgin əmək tələb edir.

Xəlil Rzaya görə, kamillik tərcümənin birinci şərti bədii dildir. Tərcüməçilikdə orijinalda əksini tapmış gerçəkliyi başa düşmək, onun və özünün dilini gözəl bilmək vacib meyarlardır. Tərcüməçilik böyük sənətkarlıq məktəbidir.

Bu baxımdan milli poeziyanın Qətran Təbrizi, Əfzaləddin Xaqani, Saib Təbrizi, Mirzə Şəfi Vəzəh, Şəhriyar, Qulamhüseyn Bəydili, Nizami

tərkib hissəsinə çevrilmişdir". Professor Əkrəm Cəfərin "Sirlər xəzinəsi" poemasının tərcüməsinə verdiyi rəyinin sonunda 31.12.1979-cu il tarixi yazılıb. Məlum olur ki, Xəlil Rza artıq 1979-cı ildə poemanı dilimizə çevirib qurtarıb. Rəyçilərdən Əkrəm Cəfər və Əbülfəz Hüseynli əsərin tərcüməsinə yüksək qiymətləndirib, çapını lazım biliblər. Əsər 1988-ci ildə Xəlil Rzanın "Bədii sözün tanrısı" adlı ön sözü ilə birlikdə nəşr olunub.

Əbülfəz Hüseynlinin rəyindən məlum olur ki, qədim nüsxələrdə "Sirlər xəzinəsi"nin həcmi 2250 beytdir. Bunu Xəlil Rzanın özü 4492 misra göstərmişdir. Dünya kitabxanalarında "Sirlər xəzinəsi"nin sayısız-hesabsız əlyazmaları vardır. Bunlardan ən qədim nüsxə Əfqanıstan Dövlət Kitabxanasındadır.

Məşhur türk alimi Mehmet Nuri Gencosman 1964-cü ildə əsəri türkçəyə tərcümə edib və ona qiymətli ön söz yazıb. Bu, "Sirlər xəzinəsi"nin Ankarada olan üçüncü nəşri olub.

Xəlil Rza Ulutürk "Sirlər xəzinəsi" poemasını farscadan, orijinaldan tərcümə edərkən M.N. Gencosmanın "Sirlər xəzinəsi"nin türkçə tərcüməsindən də faydalanıb. "Həm orijinal, həm də türkçəyə sətəri tərcüməni dərinləndirən öyrənməsi, mənimsəməsi Xəlil Rzaya "Sirlər xəzinəsi"ni dərinləndirən qavramağa, Azərbaycan

və A.Y.Krımının tədqiqatlarına hörmətlə yanaşaraq, Makedoniyalı İsgəndərin mənşəyi, "teokratik nəzəriyyənin" əsasları ilə bağlı mənbələri diqqətlə öyrənib və izahlar verib. Nizaminin İsgəndərə ideal səviyyədən yanaşması, onu xilaskar, filosof və peyğəmbər kimi təqdim etməsi, mahiyyətin real, empirik deyil, utopik, ideal surətdə dərkini ifadəsi, dövrün və zamanın hökmdarlarına ibrət dərslərinin verməsi əsərdən götürülən nümunələr əsasında şərhini tapıb.

Azərbaycanda Nizami Gəncəvi irsi ilə dərinləndirən maraqlanan XVIII əsrin məşhur təzkirəçisi Lütfuli bəy Azər olub. Bu maraq sonralar Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundzadə, Məhəmmədəli Tərbiyət tərəfindən davam etdirilib. Ədəbi-ictimai maraq isə 1937-1938-ci illərə aiddir. Xüsusilə Nizami əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, bu sahədə Abdulla Şaiq, Ənvər Əlibeyli, Əlağa Vahid, Mikayıl Rzaquluzadə, Məmmədmübariz Əlizadə və Həmid Araslının tarixi xidmətləri kütləvi-elmi marağı gücləndirilib.

XX əsr Azərbaycan Nizamişünaslığı sahəsində Həmid Araslı, Mirzə İbrahimov, Mikayıl Rəfil, Mirzəğa Quluzadə, Əkbər Ağayev, Məmmədmübariz Əlizadə, Məmməd Arif, Məmməd Cəfər Cəfərov, Əjdər Səidzadə xeyli iş görüb.

1941-1950-ci illərdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Azərbaycan şairi Nizami" kitabında "Xəmsə" əsərlərindən, o cümlədən "İsgəndərnamə"dən əhatəli bəhs edib.

XX əsrin 80-90 illərində "Xəmsə"nin, eləcə də "İsgəndərnamə"nin Azərbaycan, türk, rus və dünya dillərinə filoloji tərcüməsi dissertasiyaların, monoqrafiya və elmi-kütləvi kitabların nəşrini sürətləndirib, tanınmış nizamişünaslar Qəzənfər Əliyev, Rüstəm Əliyev, Məmməd Cəfər Cəfərov, Azadə Rüstəmov, Xəlil Yusifov, Arif Hacıyev, Nüşabə Araslı, Teymur Kərimli və başqalarının tədqiqatlarının meydana gəlməsinə səbəb olub. Dilərə Əliyeva, Vaqif Arzumanlı, S.Turabov, Həmid Araslı, R.İsmayilov, M.Kazımov, A.Kazımov, Əsgər Sərkəroğlu, Fikrət Quliyev və başqaları Nizami və dünya ədəbiyyatı problemlərini araşdırıb.

Xəlil Rza Ulutürk də Nizami irsinə məhəbbətlə yanaşaraq, Nizami haqqında qiymətli məqalələr yazıb, "Sirlər xəzinəsi", "Yeddi gözəl" və "İsgəndərnamə" poemalarını uğurla ana dilimizə çevirib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2021-ci ildə "Nizami ili" elan etməsi dünyada ölkə ideologiyası və mədəniyyətinin təbliği ilə yanaşı, Nizami Gəncəvi irsinə olan elmi-tədqiqat və poetik tərcümə marağını da gücləndirib. Akademik İsa Həbibbəylinin rəhbərliyi ilə Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda da geniş yaradıcılıq işləri həyata keçirilib, yeni monoqrafiya və kitablar çap olunub, dissertasiyalar yazılıb. Hazırda institutda "Nizami ensiklopediyası"nın yazılması sahəsində gərgin iş gedir. İnstitutun Nizamişünaslıq şöbəsi də bütün imkanlarını səfərbər edib.

Əlizadə ƏSGƏRLİ,
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun elmi işlər
üzrə direktor müavini, filologiya
elmləri doktoru